ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

कौटिल्यच्या अर्थशास्त्रातील परराष्ट्र धोरण राजमंडल सिद्धांताच्या विशेषसंदर्भासह

** प्रा. राहुल राजेंद्र सरोदे,*

** अण्णासाहेब आवटे महाविद्यालय, मंचर.*

प्रस्तावना:

कौटिल्यच्या मूळ राजकीय विचारांचे प्रतिनिधित्व अर्थशास्त्र हा ग्रंथ करतो. हा ग्रंथ प्रभावी सरकार चालवू इच्छिणाऱ्या राजांसाठी मार्गदर्शक आहे. या ग्रंथात राजाने अनुसरण्यासारख्या प्रत्येक कृतीबद्दल तपशीलवार चर्चा आहे. परंतु सर्वात प्रमुख चर्चा युद्ध आणि आंतरराष्ट्रीय सबंध हाताळणे यावर आहे. अर्थशास्त्र हा केवळ राजाचे दैनंदिन राज्यकारभार चालविण्यासाठीचा ग्रंथ नाही तर इतर देशांशी आंतरराष्ट्रीय संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी देखील मार्गदर्शक आहे. अर्थशास्त्रामध्ये अंतर्गत सुरक्षेला विशेष महत्त्व आहे. कौटिल्यचा राजमंडल सिद्धांत हा त्याच्या परराष्ट्र धोरणाचा पाया आहे, जो आज भारतीय परराष्ट्र धोरणकर्ते देखील पाळतात. कौटिल्यने लिहिलेला राजमंडल सिद्धांत हा जग जिंकण्याचा सिद्धांत आहे. समकालीन आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये, भारताच्या जलद आर्थिक विकासामुळे, व्यापक सांस्कृतिक प्रभावामुळे आणि मजबूत लष्करी भूमिकेमुळे आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये भारताची भूमिका खूपच मजबूत झालेली दिसते, ज्याची मुळे कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात दिसतात. अर्थशास्त्रात लिहिलेला कौटिल्यचा राजमंडल सिद्धांत २१ व्या शतकातील भारताच्या परराष्ट्र धोरणात विशेष प्रासंगिकता दर्शवतो. कौटिल्यचे परराष्ट्र धोरण केवळ राज्याचे रक्षण आणि इतर राज्यांशी मैत्रीपूर्ण संबंध राखण्यावर आधारित नाही तर ते राज्याच्या विस्तारावर देखील आधारित आहे. त्यांच्या मते प्रत्येक राज्याचे संपूर्ण जग जिंकण्याचे उद्दिष्ट असते आणि जर राज्य स्वतःच्या काही धोरणांचे पालन करीत असेल तरच हे शक्य आहे. या पार्श्वभूमीवर त्यांनी राजमंडल सिद्धांत मांडला.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

राजमंडल सिद्धांत:

तत्कालीन कालखंडात भारतीय उपखंड अनेक जनपदांमध्ये किंवा लहान राज्यांमध्ये विभागलेला होता. सर्व जनपद आकाराने इतके मोठे नव्हते परंतु त्यांचे एकमेकांशी खूप शत्रुत्वाचे संबंध होते. जनपद किंवा राज्ये एकमेकांशी युद्धात गुंतलेली होती. या नाजूक काळात राजाचे कर्तव्य केवळ त्याच्या राज्याचे रक्षण करणे नव्हते तर शेजारच्या राज्यांच्या शत्रुच्या राजाशी देखील व्यवहार करणे आणि त्याच्या स्वतःच्या राज्याच्या विस्ताराचा प्रयत्न करणे. राजमंडल सिद्धांत ही योजना किंवा आराखडा

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

होता ज्याचे पालन करून राजा त्याच्या विश्वविजयात यशस्वी होऊ शकतो. कौटिल्यच्या राजमंडल सिद्धांतामागील मूळ विचार असा आहे की, तुमचा शेजारी तुमचा शत्रू आहे आणि तुमच्या शेजाऱ्याचा शेजारी तुमचा मित्र आहे. कौटिल्यच्या मते प्रत्येक सार्वभौम राज्य अनेक समान सार्वभौम राज्यांनी वेढलेले असते. जरी सर्व राज्ये परस्परांत मैत्रीपूर्ण दिसत असले तरी ते खरे मित्र नाहीत आणि त्यांच्यावर विश्वास ठेवता येत नाही. या संदर्भात राजमंडल सिद्धांत स्पष्ट करतो की जर एखादे राज्य मध्यभागी असेल तर त्याचे निकटवर्तीय वर्तुळ त्याचा शत्रू असेल, निकटवर्तीय वर्तुळाचे पुढचे वर्तुळ मित्र असेल आणि हे तसेच चालू राहील. राजमंडल सिद्धांतामागील मुख्य उद्दिष्टे फक्त स्वतंत्र राज्यांमधील संबंध राखणे हे होते. कौटिल्यने या सिद्धांताला "राजमंडल सिद्धांत" असे नाव दिले कारण हा सिद्धांत राज्यांना मंडल किंवा गट म्हणून कार्य करण्याचा पुरस्कार करतो. राजमंडल संकल्पना अशी आहे, ज्यामध्ये मध्यबिंदूवर राजा आणि त्याच्या राज्यांसह मित्र आणि विरोधकांचे गट असतात. राजमंडल सिद्धांतात कौटिल्यने सुमारे १२ प्रकारच्या राजाच्या राज्यांचे समर्थन केले आहे. ते पुढीलप्रमाणे विजिगीषु (राजा), अरि (शत्रू), मित्र (मित्र), अरिमित्र (शत्रूचा मित्र), मित्रमित्र (मित्राचा मित्र), अरिमित्रमित्र (शत्रूचा मित्राचा मित्र), मध्यमा (मध्यस्थ शक्ती), उदासीन (निष्पक्ष), शरण (आश्रित राज्य), शत्रुशरण (शत्रूचा आश्रित), मित्रशरण (मित्राचा आश्रित), पार्श्व(भौगोलिक दृष्ट्या सीमावर्ती राज्य). तसेच राजमंडल सिद्धांतानुसार राज्यसंबंध सात गुणांनी नियंत्रित होतात, जे "षाड्गुण्य" म्हणून ओळखले जातात ते पुढीलप्रमाणे संधी, विग्रह, आसन, यान, द्वैध, संश्रय. म्हणून ओळखले जातात.

कौटिल्यच्या अर्थशास्त्रात 'राज्य' आणि परराष्ट्र धोरणाचे महत्त् :

कौटिल्यच्या मते राज्य ही दैवी उत्पत्तीच्या सिद्धांतानुसार देवाची निर्मिती नाही, तर ती मानवांनी केलेल्या सामाजिक कराराचे उत्पादन आहे. राज्याचे प्रमुख उद्दिष्ट नागरिकांना सुशासन प्रदान करणे आहे. कौटिल्यने राजकीय उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी धर्माला एक साधन म्हणून देखील महत्त्व दिले आहे. अर्थशास्त्रात कौटिल्यने राज्य आणि त्याच्या प्रजेची समृद्धी आणि कल्याण हे एकमेव उद्दिष्ट असलेल्या वेगवेगळ्या संकल्पनांचा पुरस्कार केला आहे. राज्याचे दैनंदिन प्रशासन, अंतर्गत आणि बाह्य सुरक्षा राखण्यात राजाची भूमिका व जबाबदाऱ्यांबद्दल त्यांनी तपशीलवार सांगितले आहे. राजाने आपल्या प्रजेबद्दल पितृत्त्वाचा दृष्टिकोन ठेवावा. अर्थशास्त्रात कौटिल्यने सुरुवातीला राज्याच्या सात घटकांचा उल्लेख केला आहे (सप्तांग सिद्धांत). हे स्वामी, अमात्य, जनपद, दुर्ग, कोश, दंड आणि मित्र आहेत. या सात घटकांशिवाय राज्य अस्तित्वात राहू शकत नाही. या सात घटकांपैकी 'राजा' हा सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे, जणू तो म्हणजे मेंदू आणि इतर सहा अवयव मेंदूच्या निर्देशानुसार कार्य करतात. या सर्व सात घटकांमध्ये योग्य समन्वय असल्याने एक राजा एक शक्तिशाली राज्य बनवू शकतो. एक व्यवहारिक राजकारणी असल्याने कौटिल्यला हे जाणवले की आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये नीतिमत्ता आणि धर्माला कोणताही वाव आणि मूल्य नाही. कारण सर्व राज्ये सत्ता जमा करण्यात व्यस्त असतात. आणि त्यांचे लक्ष त्यांच्या राष्ट्रीय

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

हिताच्या पूर्ततेवर असते. कौटिल्य त्याच्या शिकवणी आणि युक्तिवादांशी खूप प्रामाणिक होता आणि त्या काळात आंतरराज्यीय पातळीवर प्रत्यक्षात येणाऱ्या तत्त्वांचे पालन करत असे आणि त्यामुळे आधुनिक काळातही राजकारणी ही तत्त्वे पाळताना दिसतात.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणात राजमंडल सिद्धांताची प्रासंगिकता:

आंतरराष्ट्रीय संबंधात तुम्ही तुमचे मित्र बदलू शकता पण तुम्ही तुमचे शेजारी बदलू शकत नाही. जे असे सूचित करतात की भौगोलिक शेजारी संबंधात निश्चित घटक आहेत, ज्यामुळे भारत आंतरराष्ट्रीय संबंधात शेजारी देशावर विश्वास ठेवतो. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात सक्रिय घटक असल्याने भारताने नेहमीच समानता आणि परस्पर आदरांवर आधारित शांततापूर्ण आणि स्थिर शेजारधर्मावर भर दिला आहे. २१ व्या शतकातील भारताचे परराष्ट्र धोरण देखील काही तत्त्वांचे पालन करते परंतु भारताची ही रणनीती नेहमीच कार्य करत नाही. कारण चीन आणि पाकिस्तानसारखे शत्रू ज्यांचा हेतू नेहमीच आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात भारताच्या धोरणात्मक हितसंबंधांना हानी पोहोचवण्याचा असतो. जरी भारताने त्याच्या जवळच्या शेजाऱ्यांशी मैत्रीपूर्ण संबंध राखण्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न केला परंतु त्या प्रयत्नात तो बऱ्याचदा अपयशी ठरताना दिसतो. भारताच्या सध्याच्या परराष्ट्र धोरणात कौटिल्यचा राजमंडल सिद्धांत सर्वत्र जाणवताना दिसतो. राजमंडलाच्या संदर्भात भारत मैत्रीपूर्ण आणि अमैत्रीपूर्ण अशा दोन्ही शेजाऱ्यांनी वेढलेला आहे. भारत एका बाजूला बांगलादेश, नेपाळ आणि भूतान सारख्या मैत्रीपूर्ण देशांनी तर पाकिस्तान, चीन व इतर शत्रू देशांनी वेढलेला आहे. हे प्रतिनिधित्व कायमचे नसते. आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणात परिस्थितीच्या मागणीनुसार ते बदलता येते. कौटिल्यच्या राजमंडल सिद्धांतात विजिगीषु (राजा) ज्या समस्येचा सामना करत होता तीच समस्या २१ व्या शतकात भारतालाही भेडसावत आहे. भारताचे शेजारील देशांमध्ये पाकिस्तान आणि चीन हे दोन विरोधी आहेत. त्यांचा समतोल साधण्यासाठी भारत, जपान, ऑस्ट्रेलिया, अमेरिका, व्हिएतनाम, सिंगापूर इत्यादींशी लष्करी सहकार्य विकसित करत आहे. जरी दक्षिण आणि आग्नेय आशियातील सर्व लहान राज्ये चीनच्या आर्थिक कर्जाच्या सापळ्यात अडकत असली तरी, भारताने या लहान राज्यांना खुष करण्यासाठी अर्थशास्त्रात नमूद केल्याप्रमाणे चार धोरणे लागू केली आहेत. हे चार धोरणे म्हणजे साम, दम, दंड, भेद. दक्षिण आशियाई राज्यांमध्ये चीनला तोंड देण्यासाठी, भारताला विजिगीषू म्हणून पाहिले जाते. राजमंडल सिद्धांताच्या दृष्टिकोनातून दक्षिण आशियातील राज्ये ही चीन विरुद्ध मित्र (सहयोगी) आहेत जी अरी (विरोधक) आहे. वरील दृष्टीने भारताने अमेरिकेच्या नेतृत्वाखालील भारताच्या शांततावादी धोरणाचा स्वीकार केला आहे, हे व्यापकपणे दिसून येते. भारताच्या इंडो-पॅसिफिकच्या दृष्टिकोनाची चौकट चीनच्या २१ व्या शतकातील सागरी रेशीम मार्गाचा सामना करण्यासाठी मित्राच्या शोधात पूर्वेकडील धोरणासह सागरी मंडल तयार करून निश्चित केली जाते. भारताने भूतान आणि नेपाळशी मैत्रीचा करार केला आहे, जेणेकरून चीनच्या व्यवहार्य उपस्थितीला तोंड

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

द्यावे लागेल. शेजारी प्रथम हा भारताच्या सध्याच्या परराष्ट्र धोरणाचा मुख्य केंद्रबिंदू आहे. दक्षिण आशियाई संदर्भात भारताने चार उपाय (साम, दम, दंड, भेद) लागू केल्याने भारताचे परराष्ट्र धोरण बळकट झाले आहे. २०२२ मध्ये भारतीय पंतप्रधानांनी नेपाळला भेट दिली आणि नेपाळमधील जनतेचे लक्ष वेधण्यासाठी 'महत्त्वाच्या वेगवेगळ्या धार्मिक ठिकाणी प्रार्थना' केली. दरम्यान, अचानक आलेल्या भूकंपामुळे नेपाळमध्ये आर्थिक संकट निर्माण झाले तेव्हा भारत हा पहिला देश होता ज्याने नेपाळला मदत केली.

भूतान हा भारत आणि चीनशी समान सीमा असलेला एक छोटासा देश आहे. पारंपारिकपणे राजेशाही असलेला भूतानने भारताशी मैत्रीपूर्ण संबंध राखले आहेत. परंतु २०१३ मध्ये असे दिसून आले की भूतान हळूहळू चीनच्या जवळ येत आहे. परिणामी, भारताने भूतानमध्ये राष्ट्रीय निवडणुकीपूर्वीच तेलाचा कृत्रिम तुटवडा निर्माण केला. यामुळे भूतानमध्ये राजकीय भूकंप झाला.

डोकलाम संघर्षाच्या बाबतीत, भारताने दृढ निश्चयाने भूतानची प्रादेशिक अखंडता चिनी घुसखोरीपासून वाचवली. दक्षिण आशियाई खंडातील इतर महत्त्वाचे घटक म्हणजे श्रीलंका, मालदीव, बांगलादेश, जे हळूहळू चीनकडे झुकत आहेत. येथे भारताचे या राज्यांबद्दलचे परराष्ट्र धोरण प्रामुख्याने तुष्टीकरणावर आधारित आहे. श्रीलंकेतील अलिकडच्या आर्थिक संकटांमध्ये, श्रीलंकेला तिची डळमळीत आर्थिक परिस्थिती टिकवून ठेवण्यासाठी आर्थिक सहाय्य पाठवणारा भारत हा पहिला देश आहे. श्रीलंकेने 'तुष्टीकरणाच्या धोरणाद्वारे' तिचे एक महत्त्वाचे बंदर हंबनटोटा हे चीनला ९९ वर्षांच्या भाडेपट्ट्यावर सोपवले आहे.

निष्कर्ष:

कौटिल्य, ज्याला चाणाक्य किंवा विष्णुगुप्त म्हणूनही ओळखले जाते, तो प्राचीन भारतातील एक राजकारणी आणि तत्वज्ञानी होता. तत्कालीन कालखंडामध्ये त्याने "अर्थशास्त्र" हा महाकाव्यात्मक ग्रंथ लिहला. अर्थशास्त्राचा अर्थ जरी संपत्ती मिळवण्याशी संबंधित असला तरी या पुस्तकाचा प्राथमिक उद्देश इतर राज्यांशी संबंध राखण्यासाठी राज्यकलेची राजनैतिक कूटनीति आणि रणनीती यावर आहे. अर्थशास्त्र हे पूर्णपणे राष्ट्रीय सुरक्षेच्या मुद्द्यांना समर्पित आहे. राष्ट्राची सुरक्षा हा अर्थशास्त्राचा प्रमुख विषय आहे, जो सप्तांग सिद्धांत आणि राजमंडल सिद्धांत म्हणून पद्धतशीरपणे वर्गीकृत केला आहे. राजमंडल सिद्धांत हा कौटिल्यच्या राज्य कारभाराच्या संकल्पनेच्या केंद्रस्थानी आहे. जो प्रामुख्याने राज्यांच्या सुरक्षिततेशी संबंधित आहे. ज्याची आजच्या आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये व्यवहारिक प्रासंगिकता आहे. २१ व्या शतकातही, राजमंडलाचा सिद्धांत आणि तत्त्वे यांचा केवळ भारतच नाही तर जगातील इतर देश त्यांचे परराष्ट्र धोरण टिकवून ठेवण्यासाठी अनुसरण करतात. कौटिल्यचा परराष्ट्र धोरण आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधांचा राजमंडल सिद्धांत सध्याच्या परिस्थितीत जरी पूर्णपणे लागू

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

होत नसला, तरी आपण त्याची प्रासंगिकता दुर्लक्षित करू शकत नाही. परंतु हे खूप महत्त्वाचे आहे की भारताचे सध्याचे परराष्ट्र धोरण राजमंडल सिद्धांत आणि त्यासंबंधीच्या कुटिल गृहीतांवर आधारित आहे. भारताला जागतिक राजकारणात विजेता म्हणून पुढे येण्यासाठी एक मजबूत संस्थात्मक दृष्टिकोन स्वीकारण्याची वेळ आली आहे.

संदर्भसूची :

१) *शर्मा आर. एस., प्राचीन भारतातील राज्य आणि समाज. नवी दिल्ली: ओरिएंट ब्लॅकस्वॉन, 2010.*

२) *चांदुरकर माधव, कौटिल्य आणि त्यांचे अर्थशास्त्र. नागपूर: विदर्भ प्रकाशन, 2016.*

३) *देशपांडे शंकरराव, भारतीय राज्यशास्त्राचा इतिहास. पुणे: ज्ञानदेव प्रकाशन, 1998.*

४) *कौटिल्य, अर्थशास्त्र, अनुवाद – आर. शमशास्त्री. दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास, 2000.*

५) *भांडारकर आर. जी., प्राचीन भारतीय राजकीय विचार. मुंबई: मराठी ग्रंथसंग्रह, 2005.*

६) *Singh Upinder, (2008). A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century. Delhi: Pearson Longman.*

७) *Kosambi D. D., (1956). An Introduction to the Study of Indian History. Bombay: Popular Prakashan.*

८) *Thapar R., (2002). Early India: From the Origins to AD 1300. New Delhi: Penguin Books.*

९) *Dharmakshethra. (n.d.). The Mandala Concept: Chanakya Mandala Concept Explained. https://dharmakshethra.com/chanakya-mandala-concept-explained/*

१०) *GK Today. (n.d.). Mandala Theory of Politics. https://www.gktoday.in/mandala-theory-of-politics/*

Cite This Article:

***प्रा. सरोदे रा. रा.* (2025).** *कौटिल्यच्या अर्थशास्त्रातील परराष्ट्र धोरण राजमंडल सिद्धांताच्या विशेषसंदर्भासह.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 169–173. **Doi:** https://doi.org/10.5281/zenodo.18397910